

MIÉRT MONDJÁK AZ ÍRÁSTUDÓK, HOGY ELŐBB ILLÉSNEK KELL ELJÖNNIE?*

Morris M. Faierstein

Márk és Máté evangéliumában, mikor Jézus lejön a hegyről a színeváltozás után, tanítványai azt kérdik tőle: „Miért mondják az írástudók, hogy előbb Illésnek kell eljönnie?” (Mk 9,11; Mt 17,10). Jézus válaszában megerősíti, hogy Illésnek valóban el kell jönnie, majd tudatja velük, hogy valójában Illés már eljött. Míg Márk evangéliuma bennfoglaltan közli,¹ hogy Illés Keresztelő János személyében jött el, addig Máténál János Illéssel való azonosítása közvetlen.² Az Újszövetség kutatói egyöntetűen arra jutottak, hogy ez a szakasz jelenti a kulcsot Keresztelő János szinoptikus evangéliumokban betöltött szerepének megértéséhez.³ Keresztelő János megítélésének hátterében az a feltételezés áll, hogy Illésnek mint a Messiás előfutárának elképzelése jól ismert és széles körben elfogadott zsidó gondolat volt Jézus idejében. Keresztelő János jelentősége látható abban, ahogy beteljesíti ennek a Kr. u. 1. századi zsidó messiási gondolatnak ezen alapvető elemét. W. WINK a *John the Baptist in the Gospel Tradition* című írásában, mely a téma legfrissebb áttekintésének számít, összefoglalta az Újszövetség kutatóinak „hagyományos bölcsességét”. Azt írja: „A Máté-evangélium minden olyan állítása, mely Keresztelő Jánosra vonatkozik, az üdvtörténetben betöltött szerepéhez kötődik. Máté a mennyek országának szempontjából fejtí ki János szerepét, és azonosítja Illéssel.”⁴

* A fordítás alapja a következő tanulmány: MORRIS M. FAIERSTEIN, Why do the Scribes say that Elijah must come first, *JBL* 100 (1981/1) 75–86. Fordította: Szoliva Gábor OFM.

¹ Mk 9,12–13.

² Mt 17,11–13.

³ János evangéliumában Illés alakja élesen elválik Keresztelő Jánosétól. Az Illés-figura szerepéről a János-evangéliumban lásd J. L. MARTYN, We have found Elijah, in *Jews, Greeks and Christians* (ed. R. HAMERTON-KELLY and R. SCROGGS, Leiden Brill, 1976) 181–219.

⁴ Cambridge, Cambridge University, 1968, 28.

Tíz évvel WINK tanulmánya előtt J. A. T. ROBINSON az „Elijah, John and Jesus,”⁵ című munkájában megkérdőjelezte azt a feltételezést, miszerint „János és mindenki más Illést a Messiás előfutáraként értelmezte, és így kellett értelmeznie.”⁶ Legutóbb J. A. FITZMYER fogalmazott meg ROBINSON-nal egyező véleményt.⁷

ROBINSON és FITZMYER nézeteivel szemben áll a kutatók többségének véleménye. A Kr. u. 1. század zsidó messianisztikus gondolataival foglalkozó legtöbbet idézett kutatók: J. JEREMIAS,⁸ G. F. MOORE,⁹ J. KLAUSNER¹⁰ és S. MOWINCKEL.¹¹ Mindenképp ki kell egészítenünk e listát L. GINZBERG legújabb lefordított *An Unknown Jewish Sect* című írásával, melyben részletes tárgyalása olvasható az Illés mint előfutár kérdéskörnek.¹² A fenti szerzők az előfutár Illésről szóló írásainak gondos áttekintése olyan módszertani problémákra világított rá, melyek kérdéseket vetnek fel a bemutatott bizonyítékokból levont következtetések hitelességével kapcsolatban. J. JEREMIAS-nak a TDNT-ben Illésről írt szócikkében található alábbi állítás jól példázza a felmerülő számos módszertani problémát.

„Hogy Illést magát is úgy várták, mint a Messiás előfutárát, alátámasztja Jusztinosz *Párbeszéd a zsidó Trifónnal* (8,4; 49,1), számos rabbinikus szakasz¹³ és az újévi ünnep borának ősi áldásszövege, ahogy az a *Sopherim* 19,9-ben szerepel: »Illés próféta, jöjj el hozzánk hamar, sarjadjon ki a Messiás Király a mi napjainkban«. Jól tudjuk az Újszövetségből, hogy e nézet mennyire elterjedt volt a népszerű eszkatológiában.”¹⁴

A bizonyítékok ebben a szakaszban a következők: (1) *Párbeszéd a zsidó Trifónnal* Jusztinosz vértanútól egy második századi keresztény apologetikus irat, melynek hitelessége még további megerősítést igényel; (2) egy olyan kijelentés, mely Illés és a Messiás eljövételének várásáról számol be, de amely nem ad közvetlen bizonyítékot e két esemény különleges összetartozásáról, és mely hat vagy hét évszázaddal az evangéliumok megszerkesztése után írt szövegben található; (3) „számos rabbinikus szakasz” – ugyan a

⁵ NTS 4 (1958) 263–281. Újrafordítás: *Twelve New Testament Studies* (London SCM, 1962) 28–52.

⁶ *Ibid.*, 269.

⁷ J. A. FITZMYER, *The Aramaic 'Elect of God' Text from Qumran Cave 4, Essays on the Semitic Background of the New Testament* (London Chapman, 1971) 137.

⁸ Elias, in TDNT vol. 2., 928–941.

⁹ *Judaism in the First Centuries of the Christian Era* (3 vols, Cambridge Harvard University, 1927–1930)

¹⁰ *The Messianic Idea in Israel* (New York, Macmillan, 1955).

¹¹ *He That Cometh* (Nashville, Abingdon, 1954).

¹² *An Unknown Jewish Sect* (New York Jewish Theological Seminary, 1976) 209–256. Szeretnék köszönetet mondani kollégámnak, J. SCHWARZBARD rabbinak ezért a hivatkozásért.

¹³ Rabbinikus példák találhatóak itt: Str-B, 4/2 784–789, a „Benjámin törzséből való Illés, a Messiás előfutára” szakaszban.

¹⁴ TDNT vol. 2., 931.

JEREMIAS által idézett szakaszok valóban Illés visszatérésével kapcsolatosak, de egy sincs közülük, amely azt állítaná, hogy Illés a Messiás előfutára lesz, vagy összefüggésbe hozná visszatérését a Messiás eljövételével; és (4) „maga az Újszövetség”, ami tautológia. Hasonló módszertani problémákat lehet találni a fent említett többi szerző műveiben is.

E cikkben a céloom az, hogy újra megvizsgáljam azokat a forrásokat, melyeket az „előfutár Illés”-hipotézishez bizonyítékként idéztek, hogy eldöntessem, vajon igaz-e, amit G. F. MOORE felvet: „általános vélekedés volt, hogy kevéssel a Messiás megjelenése előtt Illésnek vissza kell térnie”.¹⁵ A Kr. u. 1. századi messiási eszme tágabb kérdéseivel vagy az Illés-hagyományokkal nem foglalkozom, kizárólag azzal az eggyel, amely a Messiás előfutáraként tekinti őt. Egyszerűen figyelmem középpontjában az áll, vajon van-e elegendő bizonyítékunk arra vonatkozóan, hogy az írástudók vagy mások Márk és Máté evangéliumok szerzői előtt azt állították, hogy Illésnek a Messiás előtt el kell jönnie. A következő irodalmakat fogom vizsgálni annak reményében, hogy megvilágítják ezt a kérdést: Héber Biblia, apokrif és pszeudepigráf irodalom, Philón, Qumrán (beleértve Damaszkuszi Iratot is), Targum, Talmud és Midrás.

A Héber Biblia prófétai gyűjteményének utolsó két versét idézik általánosan úgy, mint annak a gondolatnak az első hivatkozását, hogy Illés lesz a Messiás előfutára.

„Íme, elküldöm nektek Illés prófétát, mielőtt az Úr nagy és rettenetes napja elérkezik. És ő majd visszafordítja az apák szívét a gyermekekhez, és a gyermekek szívét apáikhoz, nehogy eljőjjenek és lesújtsák a földre végső pusztítással.” (Mal 3,23–24)

A fenti elgondolást nem találjuk meg a versekben, ha *a priori* feltevések nélkül olvassuk őket. Illés az „Úr nagy és rettenetes napja”-val áll kapcsolatban: az idézet egy különleges időszakra, nem pedig egy személyre utal. Nincs semmiféle hivatkozás ezekben a versekben a Messiasra vagy bármilyen nem isteni létezőre, akit a Messiással azonosíthatnánk.¹⁶

Sőt, semmiféle bizonyíték nincs az ősi források egyikében sem arra vonatkozóan, hogy ezek a versek Illés és a Messiás közti kapcsolatra vonatkoznak. Még az evangéliumok is ezt tanúsítják. A tanítványok azt kérdezik Jézustól, „miért mondják az írástudók”, pedig használhatták volna azon

¹⁵ *Judaism*, 2., 357.

¹⁶ Zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy létezik egy *amóra*-hagyomány, mely szerint Isten maga fogja megváltani Izraelt. Erről lásd A. MARMORSTEIN, *The concept of Redemption in the Aggadoth of the Tannaim and Amoraim* (Hebrew), *Studies in Jewish Theology* (Oxford, Oxford University, 1950) 62. (héber rész)

formulák egyikét, melyek bibliai szövegre való hivatkozást jeleznek, vagy idézhettek volna ezeket a fenti verseket, ha az előfutár Illés gondolatát biblikus eredetűnek vélték volna. Meggondolva a bibliai szövegek széleskörű idézésének gyakorlatát, különösen a Máté-evangéliumban, meglepő lenne, ha nem idéznék ezt a szövegrészt, miközben így értették. Ehelyett „az írástudók” tekintélyre hivatkoznak.¹⁷ Pusztán a szöveg jelentése és az olyan ókori források hiánya, melyek Malakiás könyvének e verseit Illésre mint a Messiás előfutárára való hivatkozással magyaráznák, vezet el arra a következtetésre, hogy a verseket mint az „előfutár Illés”-hipotézis bizonyítékát el kell vetnünk.

Az első posztbiblikus szöveg,¹⁸ melyet bizonyítékként idézni szokás, *Sirák fia könyvéből* (*Ecclesiasticus*) származik. Illésről szóló dicséretében (48. fejezet) Ben Szíra így ír: „Jel lettél a jövődő harag idejére, hogy te csillapítsd le, mielőtt kitörne, hogy az apák szívét fiaikhoz fordítsd, és Jákob törzseit újra helyreállítsd.”¹⁹ Malakiás utolsó verseinek kritikája erre a szövegre is alkalmazható, hiszen ez nem más, mint Malakiás parafrázisa. Mindezek ellenére KLAUSNER és mások az előfutár Illés bizonyítékát látják Sirák fiának ebben a szakaszában. KLAUSNER az alábbi következtetésre jut:

„Itt egy talmudi-midrásí meggyőződéssel találkozunk, mely ahhoz az Illés prófétához kötődik, aki a Messiás előhírnökeként, a családok közti békeszerzőként érkezik, és összegyűjti Izrael törzseit a föld négy sarka felől.”²⁰

Bárki felteheti a kérdést, hogy Sirák fia a fenti szakaszban hol említi a Messiást. Úgy tűnik, KLAUSNER *feltételezi*, hogy Sirák fiának rendelkeznie *kellett* egy messiás-elképzeléssel, és hogy itt ez nyilvánul meg. R. H. CHARLES felveszi, hogy mivel a fenti szakasz az egyetlen, melyet messianisztikusan interpretáltak, lehetséges, hogy Sirák fia számára a messianizmus nem volt lényeges kérdés.²¹ G. F. MOORE sokkal határozottabb, és kijelenti, hogy Sirák fia könyvében a Messiásról nincs szó.²² Ha valaki előzetes feltevések nélkül közelít a szöveghez, Sirák fiának könyvében nem talál messiási utalásokat, ahogy Malakiásnál sem. A „Messiás” kifejezés sehol nem jelenik meg a könyvben.

¹⁷ „Jézus tanítványai különbséget tettek a Szentírás Illésre vonatkozó szavai és az írástudóknak e szakaszhoz fűzött értelmezése között”, M. McNAMARA, *Targum and Testament* (Grand Rapids, Eerdmans, 1972) 48.

¹⁸ Azaz a héber kánonon kívüli.

¹⁹ Sír 48,10 (a Szent István Társulat bibliafordításából)

²⁰ *Messianic Idea in Israel*, 257.

²¹ APOT vol. 1., n. 501.

²² *Judaism*, vol. 2., 358. G. VERMES (*Jesus the Jew* [New York, Macmillan, 1973] 94) szintén nem látja az „előfutár” koncepcióját ebben a versben. J. G. SNAITH (*Ecclesiasticus* [Cambridge, Cambridge University, 1974] 240.) azt állítja: „Néhány későbbi kutató úgy nyilatkozik, hogy Illés majd a Messiás előfutáraként tér vissza, de Sirák fia nem mutatja ennek ismeretét.”

Arra a végkövetkeztetésre juthatunk, hogy Sirák fiának könyve nem tartalmaz olyan hivatkozást, mely alátámasztaná, hogy ennek a műnek a szerzője ismerte volna azt az elképzelést, hogy Illés a Messiás előfutára lesz.

A pszeudepigráf irodalomban Illés alakja elhalványul,²³ és nem játszik már előkelő szerepet az eszkatologikus szakaszokban.²⁴ A pszeudepigráfák között az egyetlen szakasz, mellyel kapcsolatban felmerült, hogy az előfutár Illés lehetséges forrásaként szolgált, az *1Hén* 90,31.

„Ezek után (ismét megragadott engem) az a három fehérbe öltözött – azok, akik (korábban) kézen fogtak és felemeltek engem. (Most ismét) felvettek, elvittek és leraktak a juhok között, még az ítélet (helyszíne) előtt, miközben az a bizonyos kos (végig) fogta a kezemet.”²⁵

Ebben a látomásban a három pátriárka, a három fehér ruhás alak és Illés, a kos karon ragadja Hénokot, és leülteti őt az igazak, a bárányok között, mielőtt az ítélet elkezdődne. JEREMIAS²⁶ és VERMES²⁷ az előfutár Illésre való hivatkozást szeretne látni ebben az allegóriában. JEREMIAS nem közli az indokait, egyszerűen mint bizonyítékot idézi ezt a szakaszt. VERMES szükségét érzi, hogy ezt a verset *1Hén* 90,37-hez kösse, mely a Messiás legközvetlenebb hivatkozása. Úgy tűnik azonban, nem vesz tudomást arról a tényről, hogy ott szerepel további hat vers azon kettő között, amit idéz, melyet meg kellene magyaráznia, illetve hogy a Messiásra való hivatkozás 90,37-ben nem vonatkozik a 90,31-beli Illés-szakaszra. JEREMIAS és VERMES ezek szerint tehát – statikus messianizmus-fogalmat feltételezve – Illés megjelenését egyaránt az ítélet napja elé tették, azzal együtt, hogy Illés a Messiás előfutára. Arra a következtetésre jutnak, hogy az ítélet napja szükségképpen jelenti a Messiás megjelenését. Ezáltal Illésnek, aki az ítélet napja előtt jelenik meg, kell lennie a Messiás előfutárának, ahogy az más forrásokból is ismeretes. Nem ismerik fel ugyanakkor, hogy a vizsgált időszakban a messianizmus képlékeny és dinamikus állapotban volt, nem volt statikus. Anakronizmus lenne a szövegben az „ítélet napja” azonosítása a „Messiás megjelenésével”. Bárhogy áll a dolog, Illés itt sajátos céllal jelenik meg: azért, hogy Hénokot megmentse. A pátriárkák segítségével teszi ezt, akik pedig nem a Messiás

²³ Str-B, 4/2 780.

²⁴ A kopt eredetű Illés-apokalipsziszról, mely kivételnek tűnhetne, épp a közelmúltban mutatták ki, hogy Kr. u. 4. századi keresztény alkotás. Lásd erről R. BAUCKHAM, *The Martyrdom of Enoch and Elijah Christian or Jewish?*, *JBL* 95 (1976) 447–458.

²⁵ *APOT*, vol. 2., 259. Magyar nyelven: FRÖHLICH IDA – DOBOS KÁROLY DÁNIEL (szerk.), *Henok könyvei*, Piliscsaba, 2009. A szövegrészlet Dobos Károly Dániel fordítása.

²⁶ *TDNT* vol. 2., 931., valamint MOWINCKEL, *He That Cometh*, 299.

²⁷ *Jesus the Jew*, 94. Magyarul: *A zsidó Jézus*, 126.

előfutárai. Miért éppen Illés? A leginkább valószínűnek tűnő válasz *a priori* feltevés. Az olvasónak így egyet kell értenie azokkal a kutatókkal, akik tüzetesen átnézve ezt a szakaszt nem találták meg Illésnek mint a Messiás előfutárának említését *1Hén*-ban.²⁸

A *Tizenkét Pátriárka testamentuma*, a damaszkuszi szekta dokumentumai és a qumráni irodalom egyaránt két Messiás eljövételére hivatkoznak: az egyik Lévi törzsből, a másik pedig Júdáéból származik majd. E hivatkozás jelentéséről és jelentőségéről már e század kezdete óta vita folyik és egyelőre nem jutottak tudományos konszenzusra.²⁹

A két Messiás problematikája Illésnek Fineessel, az eszkatologikus főpappal, a Lévi törzsből származó Messiással való azonosítása révén kapcsolódik az előfutárság kérdéséhez. Ezt a gondolatot nyomatékosan védte GINZBERG az *An Unknown Jewish Sect*³⁰ című munkájában. Legutóbb R. HAYWARD támadta ezt az elméletet, aki kijelentette, hogy Illésnek Fineessel való azonosítása a Joannész Hürkanoszt támogatók körére vezethető vissza, ami arra a következtetésre vezette HAYWARD-ot, hogy „nagyon valószínűtlen, hogy a Fineesz–Illés-elmélet és a qumráni szekta közt bármiféle kapcsolat létezett volna.”³¹ Bárhogy áll is a dolog, a két Messiásnak a *Tizenkét Pátriárka testamentumából* és Qumránból ismert problémájával kapcsolatban sokkal kielégítőbb megoldást kell találni, mielőtt határozott állításokat tehetnénk azzal kapcsolatban, hogy mindez hogyan függ össze a mi kérdésünkkel.

J. STARCKY a qumráni messianizmus rekonstrukciójáról írt művében³² idéz egy kiadatlan töredéket (4QarP) a következő olvasattal: *lkn 'slh l'lyh qd[m]*, „elküldöm tehát előbb Illést...”³³ Annak bizonyítékául szeretné felhasználni ezt a töredékes állítást, hogy Qumránban megtalálható az Illésről mint a Messiás előfutáráról alkotott elképzelés. FITZMYER bírálja STARCKY-t azért, hogy ezt a töredéket rögtön hozzákapcsolta az „előfutár

²⁸ D. S. RUSSELL, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic* (Philadelphia, Westminster, 1964) 287–288, nem hivatkozik messianisztikus látásmódra ebben a versben a *1Hén*-ről írt áttekintésében. P. VOLZ (*Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im Neutestamentlichen Zeitalter* [Tübingen, Mohr, 1934]) öt alkalommal idézi ezt a verset (a 17., 198., 236., 255. oldalakon), de sehol sem látja úgy, mintha Illésre mint a Messiás előfutárára vonatkozna. A problémával foglalkozó többi szerző hallgatása szintén tekinthető a fenti álláspont (misperint nem is található a versben) egyfajta csendes jóváhagyásának.

²⁹ A két Messiás problémájára vonatkozó irodalom túl nagy terjedelmű ahhoz, hogy itt felsoroljuk. W. LASOR, B. JONGELING és A. M. HABERMAN bibliográfiái tartalmazzák a legfontosabb anyagokat. A *Tizenkét Pátriárka testamentumával* kapcsolatos kutatás jelenlegi helyzetének ismertetéséhez lásd J. H. CHARLESWORTH, *The Pseudepigrapha and Modern Research* (Chico Scholars, 1976) 211–220.

³⁰ *An Unknown Jewish Sect*, 239–252.

³¹ Phineas the Same as Elijah. *The Origins of a Rabbinic Tradition*, *JJS* 29 (1978) 33.

³² *Les Quatre Etapes du Messianisme a Qumran*, *RB* 70 (1963) 489–505.

³³ *Ibid.*, 498.

Illés”-hipotézishez. Így ír: „Bármilyen is a jelentése ennek az aprócska papiruszdarabnak, azt alaposan fel kell dolgozni, és nem szabad túl hamar a Messiás előfutárának gondolatához kapcsolni.”³⁴ Bár érdekes ez a töredék, de meg kell várnunk részletesebb elemzését, mielőtt mérlegre tennénk, ahogy FITZMYER jelezte.

Mielőtt elhagynánk a nem rabbinikus forrásokat, meg kell említenünk, hogy Philón sem igazolja az „előfutár Illés”-hipotézist. Miként H. A. WOLFSON megállapítja: „Nem világos, hogy vajon Philón hitt-e abban, hogy a végső megváltás egy olyan konkrét személy vezetése alatt fog megtörténni, mint amilyen a zsidó hagyományban a Messiás.”³⁵

Annak az irodalomnak a korpusza, melyet manapság „rabbinikusnak” neveznek, több mint egy évezredig tartó időszakban keletkezett. Márk és Máté evangéliumát a Kr. u. 1. század második felében állították össze, a rabbinikus időszak kezdetén. A legtöbb esetben a rabbinikus hagyományok elfogadható paraméterekkel datálhatók. Létezik ugyanakkor néhány olyan szöveg, melyeket olyan hagyományokból szerkesztettek egybe, amelyek néhány száz év alatt szóban és írásban álltak össze, és viszonylag későn nyerték el végső formájukat. Ez a helyzet a targumi irodalommal,³⁶ főként a *Pseude-Jonatán targummal*. Ez a targum tartalmaz olyan hagyományokat, melyek a Hasmoneus korból,³⁷ és olyanokat is, melyek az iszlám megerősödésének idejéből származnak.³⁸ Éppen ezért nagy gondossággal kell eljárni ahhoz, hogy a *Pseude-Jonatán targum*ban előforduló gondolatok kereszténység előtti létezését igazolni tudjuk.³⁹ Külső vagy belső megerősítő történeti bizonyítékok hiányában lehetetlen datálni az egyes szakaszokat. E figyelmeztetések tudatában fordulunk most a *Pseude-Jonatán targum*ban található, talán jelentőséggel bíró anyaghoz. Bár számos messianisztikus hivatkozást⁴⁰ tartalmaz, mégis csak egyetlenegy erősíti meg az „előfutár Illés” gondolatát.⁴¹ A *Pseude-Jonatán targum* MTörv 30,4-ről szóló részében találjuk:

³⁴ The Aramaic 'Elect of God' Text from Qumran Cave 4, 137.

³⁵ H. A. WOLFSON, *Philo* (2 vols., Cambridge, Harvard University, 1948) vol. 2, 413.

³⁶ A targumi irodalom datálásával kapcsolatos problémák összefoglalásához lásd A. D. YORK, *The Dating of Targumic Literature*, *JSJ* 5 (1974) 49–62.

³⁷ Miként R. HAYWARD kimutatta: Phineas, 32.

³⁸ A *Pseude-Jonatán targum*ban a Ter 21,21-ről szóló részben például Izmael feleségeinek neveit Aisával és Khadidzsával, Mohamed lányának és feleségének nevével fordítják. További példák találhatóak a *Pseude-Jonatán targum* Ter 49,26-ről és MTörv 33,2-ről szóló részében.

³⁹ R. HAYWARD „Phineas” című munkájában (33) úgy tűnik, nem számol ezzel a figyelmeztetéssel, naivan feltételezi, hogy ez a targum teljességgel kereszténység előtti és megkülönböztetés nélkül idézi.

⁴⁰ A *Pseude-Jonatán targum* messianisztikus hivatkozásait összegyűjti S. H. LEVEY, *The Messiah. An Aramaic Interpretation* (Cincinnati, Hebrew Union College, 1974).

⁴¹ Sok más szakasz is említi Illést ebben a targumban, lásd az Illés szót LEVEY 9. jegyzetében! Egyik sem magyarázható ugyanakkor az előfutár-elméletnek megfelelően.

„Ha a te szétszórtaid a mennyek vége felé fordulnak, onnan az Úr a te Istened *Memrája* (*Logion*) összegyűjt majd téged Illés, a főpap keze által, és onnan a Messiás Király kezéhez terel téged.”⁴²

Ez a szakasz nem tartalmaz olyan belső bizonyítékot, amely alapján datálható lenne. Lehetetlen megállapítani, hogy kereszténység előtti vagy ellenkezőleg, Talmud utáni. Feltételezhető, hogy a messzire szétszóródott diaszpóra összegyűjtésének hangsúlya inkább későbbi, mint korábbi datálást erősít meg. A korai keltezéssel kapcsolatban további kérdések merülnek fel a *Targum Neofiti I* MTörv 30,4-ről szóló részével való összehasonlítás során. A *Targum Neofiti* itt egyáltalán nem mutatja a *Pseudo-Jonatán targum* midrási kidolgozottságát. Ehelyett a *Targum Neofiti* a vers szó szerinti arám fordítását közli. Bár nem perdöntő erejű a messianisztikus hagyomány hiánya a *Targum Neofiti I* MTörv 30,4-gyel kapcsolatos részében, azért elosztatja a *Pseudo-Jonatán targum* hagyományának korai datálásával kapcsolatos kételyt.

A talmudi-midrási irodalomban széles körben megtalálható az Illésről és az ő jövőbeli visszatéréséről szóló hagyomány. M. FRIEDMANN (Ish-Shalom),⁴³ S. M. SEGAL⁴⁴ és STRACK-BILLERBECK⁴⁵ gyűjtötte össze ezeket a hagyományokat. Majdnem mindegyik kutató, aki Illésről mint előfutárról írt, idézte a talmudi-midrási Illés-szakaszokat. Ahelyett, hogy mindegyik szövegrészlettel külön foglalkoznánk, ami meglehetősen nehézkes volna, a talmudi-midrási irodalom Illés visszatérésével kapcsolatos hagyományainak teljes korpuszát vesszük figyelembe.

Az Illés visszatérésére utaló rabbinikus szövegek többségében Illés feladata az, hogy megoldja azokat a kérdéseket és a törvényértelmezést érintő problémákat (*halakha*), melyek fölött a rabbik nem tudtak egyetértésre jutni, vagy amelyeket nem tudtak megválaszolni. Ezt a gondolatot a *teyqu*⁴⁶ kifejezés foglalja össze, mely tizenhét talmudbeli tárgyalást zár le.⁴⁷ A *teyqu* idővel felvette azt a jelentést, hogy „a Tisbéből való majd megoldja a nehézségeket és problémákat”. Még közvetlenebb kijelentésekkel is találkozunk a talmudi irodalomban,⁴⁸ mint például „Hagyjuk ezt, amíg Illés eljön”,⁴⁹ vagy

⁴² *The Messiah. An Aramaic Interpretation*, 29.

⁴³ *Seder Eliyahu Raba* (Vienna, 1904) 2–150.

⁴⁴ *Elijah. A Study in Jewish Folklore* (New York, Behrman, 1935)

⁴⁵ Lásd a 13. lábjegyzetet!

⁴⁶ A kifejezés az arám *qum* szóból származik, jelentése pedig: „maradjon eldöntetlen”. Lásd J. LEVY, *Wörterbuch über die Talmudim und Midrashim* (4 Bds., Darmstadt Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963) Bd. 4., 640.

⁴⁷ *An Unknown Jewish Sect*, 212–214. sorolja fel ezeket a helyeket.

⁴⁸ Például: *m.B.Mes* 1,8; 3,4

⁴⁹ *m.B.Mes* 2,8.

„Senki se nyúljon ezekhez, amíg Illés el nem jön”.⁵⁰ Az *Edujót* traktátus utolsó misnájában (8,7), melyről KLAUSNER úgy véli, hogy „Illésnek a messiási időkben megvalósuló küldetésével kapcsolatos legfontosabb szakasz”⁵¹, Illés végső döntőbíróként is cselekszik. Az ő feladata, hogy egyes családok leszármazásával, illetve a rituális tisztaság kérdéseivel kapcsolatosan döntsön.

Azon túl, hogy végső döntőbíró, Illésnek más funkciója is van. Az egyik hagyományban ő lesz a felelős a holtak feltámadásáért,⁵² a másokban pedig visszaállítja a három üvegcsét, melyek a mannát, a felkenés olaját és a menstruáló nők megtisztításához használatos vizet tartalmazzák.⁵³ Ezek a szakaszok nem említik a Messiást, vagy Illés visszatérése és a Messiás eljövetele közti kapcsolatot. Hisznek abban, hogy Illés visszatérése egyike lesz a messiási idők jeleinek, de újbóli megjelenése független a Messiás eljövetelétől. Azaz nincs olyan ok, ami miatt a Messiás ne jöhetne el előbb, mint Illés. Valójában e szövegek tendenciája az, hogy a Messiás Illés visszatérése előtt el fog jönni.

Csak egyetlen olyan szakasz van a talmudi-midrászi irodalomban, mely ismeri azt a gondolatot, hogy Illés fogja meghirdetni az eljövendő Messiást. Egy anonim *baraitában*⁵⁴ *b.Erubin* 43ab-ben a következőket találjuk:

„Jöjj és halld! [Ha egy férfi azt mondta:] „Hadd legyen nazír azon a napon, melyen Dávid fia eljön”,⁵⁵ ő ihat bort a Sabbatokon és az ünnepeken, [43b] de tilos bort innia a hétköznapok bármelyikén. Ha jogos most erre a dologra a sabbati korlátozások törvényét alkalmazni, eléggé érthető, hogy miért szabad a férfinak [bort innia] Sabbatokon és ünnepeken, de ha kitarunk amellett, hogy a sabbati korlátozások itt nem alkalmazhatók, [megkérdeshetnénk] szabad [a férfi számára bort inni] Sabbatokon és az ünnepeken? — Itt más esetről van szó, miként az Írás mondja, „Íme, elküldöm nektek Illés prófétát ...”, és Illés biztosan nem jött el az előző napon. Ha így áll a dolog, akkor [a borfogyasztásnak] minden nap, még a hétköznapokon is, engedélyezettnek kellene lennie, minthogy Illés még nem jött el, feltéve, hogy a legfőbb ítélet előtt jelenik meg; akkor itt miért nem feltételeznénk azt is, hogy [valóban] meg is jelenik a legfőbb ítélet előtt. — Izrael régtől fogva megbizonyosodott afelől, hogy Illés az emberek elfoglaltságára való tekintettel nem Sabbaton vagy ünnepnapon fog eljönni.

⁵⁰ Annak gondolata, hogy félre kell tenni, ha valamire nem sikerült megoldást találni, megtalálható már 1Makk 4,46-ban.

⁵¹ *The Messianic Idea in Israel*, 453.

⁵² *m.Szota* 9,15.

⁵³ *Mekilta de Rabbi Ishmael* (ed. Horowitz-Rabin, Jerusalem, Wahrmann, 1970) *Vayassa* 5, 172.

⁵⁴ Lásd M. HIGGER, *Osar HaBaraitot* (10 vols, New York, 1946) vol. 9., 427.

⁵⁵ Aki leteszi a nazíresküt, annak tilos a bor fogyasztása az alatt az időszak alatt, amíg nazírnak számít. Ha feltételes nazír lesz, azaz csak olyan alkalmakkor válik nazírrá, amikor konkrét feltételek teljesülnek, mint ebben az esetben azon a napon, amikor a Messiás eljön, az illető ihat bort, amíg a feltétel be nem következik.

Feltéve, hogy amint Illés, úgy a Messiás sem jön akkor, így miért ne lenne szabad [bort inni] Sabbaton? — Illés nem, de a Messiás lehet, hogy eljön, mert a Messiás jövetelének pillanatában mindenki azon lesz, hogy Izraelt szolgálja.”⁵⁶

Kérdéses, hogy az iménti egyetlen hivatkozást jelentős bizonyítékként kell-e tekintenünk az „előfutár Illés”-hipotézishez. A bizonyíték, amelyet e szöveg szolgáltat, egyrészt hiányos, másrészt ellentmondó. Létezésével számolni kell, de túl gyenge alap ahhoz, hogy erre támaszkodva megerősíthetnénk a gondolatot, hogy Illést széles körben a Messiás előfutárának tartották volna, vagy hogy ezt a rabbinikus körök elfogadták volna. E szakasz tárgyalása legjobban *teyquival* fejezhető be: kérdései megoldatlanul maradnak.

A további olyan hivatkozások, melyek Illést a Messiás előfutáraként említik, a midrásokban található, melyet a talmudi kánon lezárulása (Kr. u. 500.) után szerkesztettek. A *Pesziqta Rabbat*iban, az ünnepekkel foglalkozó középkori midrásban, a következő állítás található: „három nappal a Messiás eljövele előtt Illés fog eljönni és felmegy Izrael hegyeire és könyveket hullat és siránkozik majd felettük.”⁵⁷ Hasonló vélekedés nyilatkozik meg *Pirke de Rabbi Eliezar*ban, a Kr. u. 8. századi midrásban. Itt azt olvassuk, hogy Izraelt nem éri el a megváltás egészen addig, amíg nem tart bűnbánatot és Illés eljöveteléig nem tartja meg a nagy vezeklést.⁵⁸ A targumi anyaghoz hasonlóan itt sincs megbízható módja e hagyományok azon szövegektől független datálásának, melyekben található. Éppen ezért az „előfutár Illés”-hipotézis bizonyítékaiként félre kell őket tenni, minthogy e szövegek jelenlegi formájukban túl késeiek ahhoz, hogy hitelesen tükrözzék a Kr. u. 1. század aktuális hagyományait.

Az Illés-hagyományoknak létezik egy másik fajtája is a talmudi-midrásai irodalomban, amit vizsgálat alá kell venni, nevezetesen a *gilluy Eliyahu*, melyben Illés kinyilatkoztatja magát különböző tamudi bölcseknek és beszélget velük. Az egyik ilyen mű jelentőséggel bír témánk szempontjából. A Talmud elbeszéli,⁵⁹ hogy Joshua ben Levi rabbi⁶⁰ egy alkalommal találkozott Illéssel és megkérdezte tőle, hogy mikor jön el a Messiás. Illés azt válaszolja neki, hogy menjen el Rómába, és kérdezze meg a Messiást saját maga. Róma koldusai között ülve találja majd a Messiást, és fel fogja ismerni, mert a Messiás az egyedüli, aki egyszerre csak egy kötését veszi le és helyezi vissza, hogy mindig kész legyen, ha szólítják. Joshua ben Levi rabbi elmegy, majd

⁵⁶ A fordítás a *Soncino Talmud* kiadásból származik.

⁵⁷ *Pesikta Rabbati* (ed. M. FRIEDMANN [Ish-Shalom, Vienna, 1880]) 35, 3.

⁵⁸ *Pirke de Rabbi Eliezer* (Warsaw, 1852). Lásd a 43. fejezet végét!

⁵⁹ *b.Szanh* 98a.

⁶⁰ Egy korai palesztin *amóra* a Kr. u. 3. század első feléből.

azzal a válasszal tér vissza, hogy a Messiás ma fog eljönni. Összetűzésbe kerül Illéssel e szemmel láthatóan helytelen válasz miatt, mire Illés kifejti, hogy a Messiás úgy értette, hogy el fog jönni „ma, ha meghalod a szavamat” (Zsolt 95,7). Ez a haggada azért fontos, mert egy más Illést mutat be, egy olyat, aki rendszeresen megjelenik a talmudi bölcseknek, és aki így nem eszkatologikus alak.⁶¹

Illés előfutár voltának egy másik lehetséges forrása a liturgia, melynek magja egykorú az evangéliumokkal, sőt talán még idősebb. Ezzel kapcsolatban L. GINZBERG az alábbi következtetésre jut: „A liturgia alapvető imái a megváltásért, a Templom és szertartásai helyreállításáért és a Messiás eljöveteléért esdekelenek, nem pedig Illés eljöveteléért.”⁶² GINZBERG, aki amúgy az „előfutár Illés”-hipotézis erőteljes védelmezője, Illés előfutár voltának liturgikus hivatkozását véli felfedezni azon áldások egyikében, mely a haftárák⁶³ olvasása után következik. Az áldásszakasz így hangzik:

„Add, hogy örvendezzünk, ó Urunk, Istenünk, a te szolgálódnak, Illés prófétának, és Dávid házának királyságában a te Felkentednek! Jöjjön el hamar és vidítsa fel a szívünket! Ne szenvedjen attól, hogy idegen ül az ő trónján, és tovább már ne hagyj senki másnak, hogy örökül vegye az ő dicsőségét.”⁶⁴

Egyetértés uralkodik olyan szempontból is, hogy ezeket az áldásokat a Második Templom időszakában imádkozták,⁶⁵ de maradt néhány kérdés az imádságok szövegével kapcsolatban. Az egyik változatban megtalálható az Illésre való hivatkozás, míg a másiktól hiányzik.⁶⁶ Elfogadható GINZBERG vélekedése, miszerint az a változat a régebbi palesztin, mely említi Illést. Ezzel azonban az „előfutár Illés”-hipotézist korántsem hitelesítettük. Igaz, hogy Illést közvetlenül a Messiás előtt említi, de az áldásszöveg gondos vizsgálataival nem tárható fel olyan kifejezés, mely Illés visszatérése és a Messiás eljövetele közti kapcsolatra utalna. Az egyik nem függ a másiktól.

A talmudi-midrászi irodalomban végzett kutatásunk során csupán három olyan állítást találtunk, melyek ismerik a gondolatot, hogy Illés lesz a Messiás

⁶¹ Az Illés-hagyomány egy másik típusa található egy Kr. u. 3. századi rövid Illés-apokalipszisben, melyben Illés a látóknak, de a messiási drámának nem cselekvő részese. A szöveget lásd itt: Y. IBN SHMUEL, *Midreshey Geulah* (Jerusalem Mosad Bialik, 1954) 29–48. Nem keverendő össze a kopt Illés-apokalipszissel, melyet a 24. lábjegyzet említ.

⁶² *An Unknown Jewish Sect*, 250.

⁶³ A Próféta írásai közül válogatott szövegek, melyeket a Tóra-szakasz után olvastak a zsinagógában a Sabbat reggelén.

⁶⁴ *An Unknown Jewish Sect*, 251.

⁶⁵ J. HEINEMANN, *Ha Tefillah Bitekufat HaTannaim veHaAmoraim* (2nd ed., Jerusalem, Magnes, 1966) 143–144.

⁶⁶ *An Unknown Jewish Sect*, 251, 169. lábjegyzet.

előfutára. Ezek közül kettőt ki kell zárunk a további vizsgálatból azon szövegek kései volta miatt, melyekben található. Ezek a *Pesziqta Rabbati* és *Pirqe de Rabbi Eliezer* említett szakaszai, így egyedül a *b. Erubin* 43ab-ben lévő szakasz marad meg számunkra. Ezen egyetlen állításból arra következtethetünk, hogy a gondolat ismert volt a rabbinikus körök némelyikében, de semmit nem mond el arról, hogy mennyire széles körben volt ismert vagy elfogadott. A szövegösszefüggésből, mivel mellékes hivatkozás a sabbati korlátozások törvényéről szóló vitában (*Erubin*), melynek nincs eszkatologikus hozadéka, jelentős következtetéseket nem vonhatunk le. A bizonyíték hiányos és ellenkező értelemben is felhasználható.

A fennmaradt rabbinikus források viszonylagos hallgatása azt a negatív következtetést sugallja, miszerint Illésnek mint a Messiás előfutárának gondolata nem volt széles körben ismert vagy elfogadott a rabbinikus körökben. Másrésztől azonban szem előtt kell tartanunk, amit a rabbinikus mondás tart: „a »nem láttuk« bizonyíték gyanánt elfogadhatatlan”⁶⁷. Hogy egy sajátos hagyományt nem őrzött meg egy adott forrás, vagy hogy csak egyetlen helyen maradt fenn, nem kizáró erejű bizonyíték afelől, hogy esetleg sokkal szélesebb körben ismert volt.

Az utolsó forrás, melyet meg kell vizsgálnunk, JUSZTINOSZ vértanú *Párbeszéd a zsidó Triphónnal* című műve. Ezt a szöveget, mely a Kr. u. 2. század keresztény apologetájától származik, számos kutató idézte bizonyítékként abban a hitben, hogy híven tükrözi a kortárs zsidó hagyományokat.⁶⁸ A mi problémánk szempontjából lényeges szakasz a műben azt állítja, hogy az első századi zsidók hittek abban, hogy a Messiást majd Illés fogja ünnepélyesen felkenni.⁶⁹ Nem található meg ugyanakkor e gondolat rabbinikus párhuzama.⁷⁰

Miért tesz akkor JUSZTINOSZ vértanú ilyen kijelentést? A választ Jézus Keresztelő János általi megkeresztelkedésének történetében találhatjuk meg. Ha az egyes evangéliumokon át követjük a történetet, egyre növekvő szorongást tapasztalhatunk a történettel kapcsolatban. JUSZTINOSZ azon kijelentése, hogy Illés fogja felkenni a Messiást, Jézus jánosi keresztségét próbálja magyarázni. Jusztinosz már korábban azonosította Jánost Illéssel,⁷¹ termé-

⁶⁷ *m. Edujót* 2,2.

⁶⁸ Jusztinosz megbízhatatlanságával kapcsolatos bizonyítékokat lásd: A. J. B. HIGGINS, *Jewish Messianic Beliefs in Justin Martyr's Dialogue with Trypho*, *NovT* 9 (1967) 298–305.

⁶⁹ *Párbeszéd a zsidó Triphónnal* 49,1.

⁷⁰ L. GINZBERG, *An Unknown Jewish Sect*, 245, 152. lábjegyzet: „A midrás- és Talmud-irodalomban nincs nyoma annak a gondolatnak, hogy a Messiást ünnepélyesen kenik majd fel.”

⁷¹ *Párbeszéd a zsidó Triphónnal*, 8,4.

szetes kapcsolatot képezve így a Jézust megkeresztelő János és a Messiást felkenő Illés között.

E tanulmány kimutatta, hogy ellentétben a közkeletű tudományos meg-
egyezéssel, szinte egyáltalán nem maradt fenn olyan bizonyíték, mely azt jelzi,
hogy Illésnek mint a Messiás előfutárának gondolatát széles körben ismerték
vagy elfogadták volna a Kr. u. 1. században. Az általános közmegegyezést ko-
molyan meg kell kérdőjelezni és a bizonyítékok hiányának fényében revideálni
kell ahhoz, hogy ez az elmélet megalapozottá váljon. Az egyetlen adat, amely-
ről e vizsgálat kimutatta, hogy Illést előfutárként ismeri, a *baraita* a *b.Erubin*
43ab-ben található a Kr. u. 3. század elejéről. Megfontolva e *baraita* egyedülálló
voltát, nem vethetjük el a lehetőségét, hogy inkább annak szerzője állt az evan-
géliumi hagyomány hatása alatt, mint fordítva. A további lehetőséget, misze-
rint az előfutár Illés gondolata az Újszövetség *novuma* lenne, ugyancsak komo-
lyan meg kell fontolni. Sokkal megalapozottabb bizonyítékokkal rendelkezik,
mint a jelenleg elfogadott nézet, miszerint ezt az elképzelést széles körben is-
merték vagy elfogadták volna a Kr. u. 1. században. Visszatérve a kérdés kiin-
dulópontjához, arra a következtetésre jutunk, hogy újra át kell gondolni azt a
szerepet, melyet Keresztelő Jánosnak tulajdonítottunk az evangéliumokban,
ahogy minden más olyan kérdést is, melyekben az Illés mint előfutár gondolat
megalapozó *a priori* feltételezésként szerepel.

